

ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ГЕНЕЗИ ЯВИЩА ТА ПОНЯТТЯ ДУХОВНОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

¹Вінницький національний технічний університет

Анотація

Досліджено телеологічні аспекти генези явища та поняття духовності в педагогічній думці України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Розкрито та проаналізовано погляди педагогів досліджуваного періоду на телеологічні засади духовності. Визначено смислові засади та характеристики телеологічних аспектів генези явища та поняття духовності.

Ключові слова: духовність, дух, генеза явища та поняття духовності, онтологічність духовності, телеологічність духовності, педагогіка, педагогічна думка, навчання, виховання.

Abstract

The teleological aspects of the genesis of the phenomenon and the concept of spirituality in the pedagogical thought of Ukraine in the second half of the XIX - early XX century are studied. The views of teachers of the studied period on the teleological principles of spirituality are revealed and analyzed. The semantic principles and characteristics of teleological aspects of the genesis of the phenomenon and the concept of spirituality are determined.

Key words: spirituality, spirit, genesis of the phenomenon and concept of spirituality, ontology of spirituality, teleological spirituality, pedagogy, pedagogical thought, teaching, education.

Вступ

В умовах трансформації всіх сфер буття українського суспільства відбувається складний процес реформування системи освіти і виховання в Україні, важливою складовою якої має бути питання духовного розвитку особистості.

Дискусія, яка ведеться у суспільстві щодо подальших шляхів розвитку освіти і виховання, висвітлює суперечність, невизначеність концептуальних основ розуміння поняття духовності. Концептуальна визначеність сутності духовності дозволить науковцям чіткіше формулювати цілі та зміст педагогічного процесу, розробляти ефективні педагогічні методики розвитку духовності особистості.

Важливу методологічну роль в розвитку педагогіки духовності може відіграти дослідження телеологічних аспектів генези явища та поняття духовності особистості.

Духовність як смисл буття є не тільки онтологічною основою людського буття, яка визначає всі інші його аспекти, вона є ціллю розгортання буття як людського буття, його ідеєю, і, як підкреслює український філософ І. Степаненко, “є для людини певною оформленою перспективою, певним обрієм світобачення, світорозуміння, життєздійснення тощо” [288, с. 55].

Українська вчена Н. Караульна акцентує увагу на тому, що “наука змогла показати, в результаті яких природних процесів виникла людина, але вона не змогла обґрунтувати, чому вона виникла, яка ціль її існування” [108, с. 141]. Якщо ціль культури – це сама людина, її розвиток як вільної і суверенної істоти, то відповідь на питання про те, “навіщо людина?”, передбачає самоусвідомлене вирішення питання про смисл її існування. Такою ціллю, на думку дослідниці, є духовність як “направленість людського буття” і “образ людський” [108, с. 72].

Метою статті є дослідження телеологічних аспектів генези явища та поняття духовності в педагогічній думці України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Основна частина

Активно, над дослідженням духовних засад розвитку особистості працювали педагоги в другій половині ХІХ століття. Дефініція “духовність” у цей період не використовується. Педагоги підходили до визначення сутності та змісту поняття духовності через відповідь на питання про сутність

людського буття, мету виховання та навчання.

Одним із перших у вітчизняній педагогіці зацентрував увагу на питанні сутності буття людини М. Пирогов. У чому ціль життя? Яке наше призначення? До чого ми покликані? Що повинні шукати? – запитував учений. І відповідав: “бути людиною”, “істинною”, “справжньою” [218].

Згодом про це ж писав С. Миропольський: “Люди народжені для того щоб бути людьми” [179, с. 109], а для цього потрібно на основі “служіння істині, добру і красі”, спрямованості розуму до істини, а серця до добра піднятися в “область духовної, моральної свободи і богоподібність” [178, с. 37 – 41].

Про необхідність розробки теоретичних основ педагогіки, визначення цілей виховання на основі смислових аспектів буття людини писав П. Редкін у праці “Що таке виховання” (1857). Таким смислом є, на думку педагога, “єдине ціле” (дух) [64, с. 212], який базується на божественних “ідеях краси, істини і добра” [64, с. 216].

Смислові аспекти людського буття як буття духу визначав П. Юркевич. На думку філософа, людина має реалізувати себе як творіння Боже, “проявити в собі образ Божий” [349, с. 10]. Саме тому, з одного боку, дух людини з її прагненням до істини, добра та Богоподібності є мета [348, с. 21], а з іншого – їх “джерело”.

С. Гогоцький аналізував духовність через ідею “вищої істини”, “вищого начала”, “вищої цілі” життя – ідею Бога, божественного світоправління, божественного духу [36, с. 110]. Ця ідея лежить в основі інших вищих начал, ідей – істини, краси і блага, які в своїй триєдності, синтезі і визначають аксіологічну сутність ідеї Бога.

Визначенню психологічних та педагогічних чинників актуалізації смислових аспектів людського буття, й на основі цього мети виховання, значну увагу приділяє К. Ушинський: “Що сказали б ви про архітектора, який, закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти вам на питання, що він хоче будувати...? Те саме повинні ви сказати й про вихователя, який не зуміє чітко й точно визначити вам мету своєї виховної діяльності” [305, с. 25].

Розглядаючи недоліки освіти, К. Ушинський одним з них називає відсутність або нечіткість визначення ідеї народної освіти, чітко вираженої мети виховання. На його думку, педагогіка намагається задовольнити найбільшу з потреб людства – його прагнення до вдосконалення самої людини, її душі і тіла. Ідеал удосконалення – “довершена людина” [305, с. 22], сутністю якої, на думку вченого, є “високе і святе” – дух [307, с. 291].

Дослідження дає можливість стверджувати, що духовність, з одного боку, набувала онтологічної визначеності, стала смисловою основою життєдіяльності людини, а з іншого – метою розгортання, розвитку людської буттєвості – телеологічною сутністю.

Соціально-економічна ситуація, розвиток науки, техніки, вплив філософських та педагогічних ідей Європи, ріст національної свідомості українців, розвиток емпіричної бази психології та педагогіки у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. загострили питання смислових аспектів людського буття, а звідси – мети та змісту виховання й освіти загалом.

Серед педагогів зростало усвідомлення необхідності системного підходу до визначення шляхів розвитку педагогіки. Це було зумовлене, в першу чергу, ускладненням розуміння сутності людського буття, сутності та змісту духовності особистості. Визначення педагогіки як системи вимагало осмислення онтологічних та телеологічних її основ, методологічного інструментарію розвитку. Відтак педагоги починають звертатися до філософії (М. Демков, В. Зеньковський, О. Музиченко, С. Русова та ін.).

Так, М. Демков підкреслював, що вже давно відчувається потреба дати міцні основи науці виховання, сформулювати її закони і визначити їх взаємозв’язок [63, с. 205]. Визначаючи пошук “виховного ідеалу” завданням філософії, педагог називає його основи: “...філософська система, яка може бути побудована в близькому майбутньому, повинна визнати Розум, Добро (Любов) і Волю головними принципами, майстерно поєднати їх, щоб на них, як на міцному базисі, побудувати широкий і всеохоплюючий світогляд, який буде опорою для багатьох галузей знань” [60, с. 30–31; 63, с. 217]. Вибір саме цих принципів вчений аргументував тим, що одним із головних завдань педагогіки, на його думку, є досягнення ідеалів “Істини, Добра і Краси” [61, с. 2], результатом чого є “внутрішнє духовне формування”, “той приріст, який дається ... пластичній силі нашого духу” [61, с. 8], або, по-іншому, – духовність.

Значну увагу проблемам смислових та телеологічних аспектів буття людини приділяла С. Русова. Вона “шукала” філософські принципи побудови педагогічних теорій, які були б “ґрунтом для всіх практичних методів і засобів”, адже тільки філософія “може освітити таємниче питання – до чого

маємо вести нашого вихованця, де знайти для нього найпевніший шлях до всесвітньої остаточної правди. Тільки філософське розуміння життя дасть ясний напрямок нашій діяльності...” [248, с. 306].

Життя й педагогічна діяльність С. Русової спрямовувались на формування такої філософсько-педагогічної парадигми навчання та виховання, у якій основою розуміння життя, щастя людини визначали би не матеріальні блага, а “внутрішнє духовне щастя спокійної совісті, розуміння та шукання істини” – джерела “неминучого та невичерпного” щастя [248, с. 122]. Усвідомлення джерел “неминучого та невичерпного”, пошук педагогічних “ключів” до них, були основою життя суспільної і педагогічної діяльності вченого.

У С. Русової духовність визначається спрямованістю особистості на ціннісний сенс буття і формується розвитком духовних сил тільки тоді, коли вони орієнтовані на дух через пошук істини, добра і краси.

Спрямованість особистості на вияв, усвідомлення, “схоплення” глибинної сутності сенсу буття, його “духовного змісту” [248, с. 135] і є, на нашу думку, духовність як істина. Ця “спрямованість” є важливим трансцендентним чинником духовності особистості. Але вона ще потребує розвитку, що й відбувається під впливом навчання і виховання.

Іншим ціннісним фактором духовності є краса: “Для кожного те має красу, що говорить до... внутрішнього, глибоко природженого або зовні розвиненого почуття первісної краси” [254, с. 67]. Краса безпосередньо “спілкується” з духом людини, постійно “спрямована” на дух як свою глибинну основу, вона сама є сутністю духу. Естетичне почуття і мистецтво, в яке дитина його втілює, є наслідком гри вищого порядку, “що підносить і ушляхетнює душу дитини” [254, с. 66].

Добро, будучи “автономною” сутністю духовності, також є об’єднуючим телеологічним принципом істини і краси і визначає їх ціннісне наповнення. Тому С. Русова прийшла до висновку, що кінцевою метою виховання “завше була й є благочинність – моральність” [249, с. 275].

Для Я. Чепіги духовність – це “висока душа” [337, с. 10], “божественна гармонія правди, краси і добра” [338, с. 9]. І, як підкреслює педагог, “треба з високою любов’ю поставитись до дитини, в якій нема ще ані зерна зла і неправди, щоб вона розкрилась у всій своїй красі і дивній гармонії. Ця найдорожча квітка людська розцвітає розкішно тільки в відповідних обставинах і сповнює тоді задушливе повітря свіжими пахощами своєї чистої кришталевої душі” [333, с. 19–20].

Суспільні аспекти людського буття та питання розвитку “області духовної” розглядав у своїй праці “Що таке педагогіка і чому вона вчить?” (1911) О. Музиченко. Педагог розпочинав їх аналіз з постановки питання – від чого залежить багатство не окремих осіб, а цілого народу? Народне багатство складається, на його думку, з двох частин: господарчої (промисловість переробна, добувна і торгівля) і духовної (наука, народне мистецтво, мораль і релігія). Чинниками визначення та формування духовності учений називав науку, мистецтво, мораль і релігію. А наукою, “яка вчить нас, як розвинути і забезпечити... область духовну”, є педагогіка [189, с. 142]. Базовим поняттям для педагогіки О. Музиченко визначав виховання, у зміст якого включається і навчання. Розвиток духовної сфери здійснюється саме через виховання.

Найбільш системно проблема основ людського буття та психолого-педагогічних чинників розвитку особистості розглядалася у науковій спадщині всесвітньо відомого вченого, філософа, психолога, педагога, богослова В. Зеньковського. Її аналіз дає підстави говорити про формування ним філософсько-педагогічної концепції духовності. Незважаючи на те, що завершеності, цілісності його ідеї набули тільки в емігрантський період творчості (1920–1962), концептуальні основи розуміння сутності особистості та її духовності визначено ще у ранніх працях [92; 93]. Проблему сутності людського буття вчений розглядав через з’ясування сутності поняття “особистість”, яке вважав найважливішим питанням “філософської антропології”. Так, у магістерській дисертації “Проблема психічної причинності” (1914) автор виходив на проблему духовності через розрізнення емпіричного та реального (доглибинного) (у В. Зеньковського “доглибного” – М. П.) “Я”. Критично переглядаючи існуючі на той час визначення особистості, В. Зеньковський зазначає, що емпіричне “Я”, або “Я” нашої свідомості, не є головним проявом особистості. Існує реальне (доглибне) “Я” як “стійке ядро психіки, що приховує в собі творчі сили...”. І лише завдяки наявності в душі цієї “доглибної формуючої сили”, яку вчений називає “духовною субстанцією”, або “духом”, і розгортається життя душі, вимальовуються контури індивідуальності та складається емпіричне “Я” [94].

У ранніх працях (до періоду еміграції), вчений досліджував філософські та психологічні аспекти духовності особистості, залишаючись, особливо в педагогіці, на позиціях світськості (наукової антропології) і розглядаючи при цьому релігію, в загальному переліку людських цінностей, як

важливий фактор розвитку. Але з часом його погляди починають суттєво змінюватися, пройшовши шлях від неконфесійної гуманістичної до православної педагогіки, яка базується на християнській антропології [94], що й визначило його подальше розуміння поняття духовності та мети розвитку особистості.

Зроблене нами дослідження онтологічних та телеологічних аспектів генези поняття духовності дає можливість стверджувати, що релігійна парадигма поступово втрачала своє домінуюче положення. Започаткований К. Ушинським процес формування буттєво-особистісної (антропологічної) парадигми духовності набуває чітких рис у працях М. Демкова, В. Зеньковського, О. Музиченка, С. Русової, Я. Чепіги та ін.

Період 1917–1920-х рр. – це час суттєвих трансформацій в політичному, соціальному, економічному, духовному житті українського народу. Соціально-політичні зміни, вплив зарубіжної педагогіки, поширення соціалістичних ідей викликали суперечливі трансформації духовності суспільства та різнопланові впливи на генезу поняття духовності.

Незважаючи на буттєву та категоріальну трансформацію, духовність як феномен продовжувала характеризуватися онтологічністю, телеологічністю, аксіологічністю, синтезом трансцендентних і технологічних зі зростанням ролі останніх (В. Зеньковський, О. Музиченко, С. Русова, Я. Чепіга та ін.). Змінам підлягав здебільшого зміст характеристик. Але посилення ролі технологічних чинників розвитку духовності особистості приводить до знецінення, нівелювання такої ознаки людського буття та її духовності, як синтетичність, цілісність. Прослідковується тенденція визначення духовності як суми тих чи інших якостей людини (моральних, естетичних, релігійних, національних, соціальних, світоглядних, культурологічних, знання тощо).

Питання буттєвої та категоріальної ідентифікацій духовності у педагогіці 20-х років ХХ ст. є складним як через багатоплановість та суперечливість процесів, які відбувалися в суспільстві, так і через проблематичність самого поняття духовності в радянській педагогіці. Це викликано, в першу чергу, політичними, суспільними змінами (перемога радянської влади, створення СРСР, домінування комуністичної партії), зростанням впливу соціалістичних ідей на розвиток педагогіки, генезу поняття духовності, мету та зміст виховання.

Головною причиною проблематизації поняття духовності була ідеологізація всіх сфер життя суспільства, що призвело до витіснення поняття духовності із наукового дискурсу, надання йому статусу суто релігійного, ідеалістичного феномену або зведення духовного до свідомості чи психічних явищ. Вплив ідей дореволюційної педагогіки, педагогіки 1917–1920 рр., західної “реформаторської педагогіки” на розвиток педагогічної думки під тиском радянської влади зменшився. Радянська педагогіка практично відмовилася від ідеї визнання духовності смыслом людського буття, метою виховання та освіти загалом. З початку 30-х років педагогіка, яка не вписувалася в схеми більшовицької ідеології, була знищена, а значна частина педагогів репресована.

Висновки

Активно, над дослідженням духовних засад розвитку особистості працювали педагоги в другій половині ХІХ століття. Дефініція “духовність” у цей період не використовується. Педагоги підходили до визначення сутності та змісту поняття духовності через відповідь на питання про сутність людського буття, мету виховання та навчання. Крізь призму онтологічного (сутнісного) аспекту духовність розглядалася як певний смисл людського буття, хоча поняття “смисл” у цьому аспекті в педагогічній літературі не використовувалося. Онтологічні та телеологічні виміри духовності визначалися на основі сприйняття духовності як “божественного смислу”, “божественного проекту” та цілі буття (М. Пирогов, П. Редкін, С. Миропольський, П. Юркевич, С. Гогоцький та ін.)

З початку ХХ століття, під впливом соціально-економічної ситуації, розвитку науки, техніки, філософських та педагогічних ідей Європи, зростання національної свідомості українців, розвитку емпіричної бази психології та педагогіки, активно розвивається започаткований К. Ушинським процес формування буттєво-особистісної (антропологічної) парадигми духовності (М. Демков, В. Зеньковський, О. Музиченко, С. Русова, Я. Чепіга та ін.).

Дослідження дає можливість стверджувати, що другій половині ХІХ – початку ХХ століття духовність, з одного боку, набувала онтологічної визначеності, стала смисловою основою життєдіяльності людини, а з іншого – метою розгортання, розвитку людської буттєвості – телеологічною сутністю.

З початку 30-х років, радянська педагогіка практично відмовилася від ідеї визнання духовності смислом людського буття, метою виховання та освіти загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Степаненко І. В. *Метаморфози духовності в ландшафтах буття* / Караульна Н. В. – Харків: ОВС, 2002. – 256 с.
2. Караульна Н. В. *Духовність як чинник самовизначення людини: Дис ... канд. філос. наук: 09.00.03* / Караульна Н. В. – К., 2000. – 154 с.
3. Пирогов Н. И. *Вопросы жизни // Избр. пед. Сочинения* / Пирогов Н. И. – М. : Педагогика, 1985. – С. 29 – 51.
4. Миропольский С. И. *Народная школа по идеям Коменского* / Миропольский С. И. // *Наша начальная школа. – 1873. – № 2. – С. 102 – 146; № 4 – 5. – С. 270 – 333; № 6. – С. 29 – 101.*
5. Миропольский С. И. *Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе* / Миропольский С. И. – СПб.: Изд-во И.Н. Скороходова, 1890. – 72 с.
6. Демков М. И. *Русская педагогика в главнейших ее представителях. Опыт историко-педагогической хрестоматии* / Демков М. И. – М.: Изд-во К.И. Тихомирова, 1898. – 480 с.
7. Гогоцкий С. С. *Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. – Ч.1* / Гогоцкий С. С. – К., 1879. – 111 с.
8. Юркевич П. Д. *Чтения о воспитании* / Юркевич П. Д. – М.: Изд-во Н. Чепелевского, 1865. – 272 с.
9. Юркевич П. Д. *Курс общей педагогики с приложениями* / Юркевич П. Д. – М.: Тип. Грачева, 1869. – 404 с.
10. Ушинский К. Д. *Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології* / Ушинський К. Д. // *Ушинський К. Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1952. – Т.4. – 518 с.*
11. Ушинский К. Д. *Педагогичні твори М. І. Пирогова* / Ушинський К. Д. // *Ушинський К. Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 281 – 329.*
12. Демков М. И. *О принципах науки воспитания* / Демков М. И. // *Педагогический сборник. – № 9. – 1898. – С. 205 – 241.*
13. Демков М. И. *Курс педагогики для учительских институтов высших женских курсов и педагогических классов гимназий. – Ч.І. Основы педагогики, дидактики и методики* / Демков М. И. – М., 1907. – 315 с.
14. Демков М. И. *Курс педагогики для учительских институтов высших женских курсов и педагогических классов гимназий. – Ч. II. Теория и практика воспитания* / Демков М. И. – М., 1912. – 365 с.
15. Русова С. Ф. *Дещо з філософії виховання* / Русова С. Ф. // *Вільна українська школа. –1918. – № 10. – С. 306 – 316.*
16. Русова С. Ф. *Нова школа соціального виховання* / Русова С. Ф. // *Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 16 – 104.*
17. Русова С.Ф. *Дидактика* / Русова С. Ф. // *Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 2. – К.: Либідь, 1997. – 318 с.*
18. Чепіга Я. Ф. *Самовиховання учителя* / Чепіга Я. Ф. // *Світло. – 1913. – № 8. – С. 9 – 18.*
19. Чепіга Я. Ф. *Самовиховання учителя* / Чепіга Я. Ф. // *Світло. – 1913. – № 9. – С. 6 – 13.*
20. Чепіга Я. Ф. *Народний учитель і національне питання* / Чепіга Я. Ф. // *Світло. – 1912. – №1. – С. 15 – 25.*
21. Музыченко А. Ф. *Что такое педагогика и чему она учит?* / Музыченко А. Ф. // *Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина. – 1911. – С. 134 – 156.*
22. Зеньковский В. В. *Принцип индивидуальности в психологии и педагогике* / Зеньковский В. В. // *Вопросы философии и психологии. – 1911. – № 3. – С. 108 – 110.*
23. Зеньковский В. В. *Проблема психической причинности* / Зеньковский В. В. – К.: Тип. Императ. Универс. Св. Владимира, 1914. – 435 с.
24. Зеньковский В. В. *Проблемы воспитания в свете христианской антропологии* / Зеньковский В. В. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – 224 с.

Прищак Микола Дем'янович – канд. пед. наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця.

Pryschak Nicolai D. – Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Philosophy and Humanities, Vinnytsia National Technical University, Vinnitsa.